

प्रकरण - पाचवे

शेतकरी आंदोलनाचा
टीकात्मक अभ्यास

प्रकरण - पाचवे

‘शेतकरी आंदोलनाचा टीकात्मक अभ्यास’

प्रस्तावना :

दक्षिण महाराष्ट्र आर्थिक बाबतीत सधन असल्याचे दिसून येते. त्यापाठीमागचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे दक्षिण महाराष्ट्रात प्रामुख्याने ऊस पीकाचे प्रचंड प्रमाणात उत्पादन घेतले जाते. त्यासाठी दक्षिण महाराष्ट्रास कृष्णा, पंचगंगा, वारणा, घटप्रभा, हिरण्यकेशी, दुधगंगा, वेदगंगा या प्रमुख नद्यांपासून पाणी पुरवठा होतो. त्यामुळे ऊस पीकाचे उत्पादन येथील शेतकरी घेतात. तसेच शेती व्यवसायाला जोडून शेतकरी दुग्ध उत्पादन व्यवसाय करताना दिसून येतात. या दुग्ध व्यवसायातही शेतकऱ्यांनी प्रगती केली आहे. आज मुंबईसह महाराष्ट्रास दुध पुरवठा दक्षिण महाराष्ट्रातून केला जातो. मात्र अलिकडील काळात ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना त्यांच्या ऊसाला व दुधाला योग्य भाव मिळत नाहीत. हा ऊसदर व दुधदर मिळविण्यासाठी शेतकऱ्यांना संघर्ष, आंदोलने करावी लागत आहेत. अशावेळी प्रश्न निर्माण होतो कि, भारत हा शेतीप्रधान देश असूनही शेतकऱ्यांच्या न्याय्य मागण्यांसाठी शेतकऱ्यांना व्यवस्थेशी झगडावे लागत आहे. शेतकऱ्यांना आपल्या हक्कासाठी आंदोलन करावे लागत आहे. शेतकऱ्यांना स्वतःची संघटना स्थापन करावी लागते आणि आपल्याच शासन, पुढारी, नेत्यांविरुद्ध संघर्ष करावा लागत आहे. ज्याप्रमाणे ब्रिटीशकाळात शेतकऱ्यांची पिळवणूक ब्रिटीश शासन, सावकार, जमीनदार करत होते. त्याचप्रमाणे आजही सहकारी साखर कारखाने, दुध संघ शेतकऱ्यांची पिळवणूक करत आहेत. ह्या अन्यायाविरोधात शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन संघटना बांधणीचा प्रयत्न केला. मात्र संघटना बांधणीतही असंख्य समस्या निर्माण झाल्या होत्या. प्रथमतः शेतकरी वर्ग विखूरलेला होता तो एकसंध नव्हता. तसेच शेतकरी वर्ग आपल्या हक्कांबाबत, अधिकाराबाबत जागरूक नव्हता. त्यांना संघटीत करणे कठीण काम होते. या बरोबरच

शेतकऱ्यांच्या समस्या शासनासमोर मांडल्या जात नव्हत्या. व या समस्या मांडण्यासाठी समाजात व्यासपीठ किंवा कोणतेच माध्यम उपलब्ध नव्हते. अथवा कोणतेच राजकीय नेते, पुढारी शेतकऱ्यांचे प्रश्न परखडपणे मांडत नव्हते. अशा परिस्थितीत दक्षिण महाराष्ट्रात ऊस उत्पादक व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन शेतकरी संघटना स्थापन केली. शेतकऱ्यांनी संघटनेच्या माध्यमातून आपल्या मागण्या शासनासमोर मांडल्या. तशाच त्या साखर कारखान्यांसमोरही मांडल्या. तसेच दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी आपल्या मागण्या दुध संघासमोर मांडल्या. सुरवातीस शासनाने, साखर कारखान्यांनी व दुध उत्पादक संघांनी शेतकऱ्यांच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे ऊस व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी उत्पादन खर्चावर आधारित भाव मिळविण्यासाठी आंदोलने केली. ही आंदोलने प्रथम मवाळ मार्गांनी म्हणजे अर्ज, तक्रारी, मागण्या मांडणे या मार्गांनी केली. मात्र या मवाळ मार्गांचा परिणाम शासन, साखर कारखानदार व दुग्ध उत्पादक संघावर झाला नाही. म्हणून शेतकऱ्यांनी हिंसक मार्गांनी आंदोलने केली. त्यामध्ये, वहानांच्या काचा फोडणे, टायर फोडणे, चालकांना मारहाण करणे, यासारखे मार्ग अवलंबिले जात होते. परंतू हे आंदोलनाचे हिंसक मार्ग योग्य नाहीत कारण हिंसक आंदोलनाने शेतकऱ्यांचे व समाजाचे नुकसान होत आहे हे शेतकऱ्यांनी लक्षात घेतले पाहिजे. या आंदोलनाचा शासनावर, साखर कारखानदारांवर आणि दुध उत्पादक संघावर सकारात्मक परिणाम झाला तो म्हणजे आंदोलनानंतर मिळणाऱ्या दर वाढीमुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यास मदत झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारत आहे. म्हणजेच शेतकऱ्यांच्या आंदोलनास काही प्रमाणात यश आल्याचे दिसून येते. व असे म्हणता येईल की, शेतकरी आंदोलने न्याय्य हक्कांसाठी होत आहेत. परंतू ही आंदोलने होत असताना शेतकऱ्यांनी प्रत्येक वेळी हिंसक मार्ग अवलंबिणे योग्य नाही. ऊस उत्पादक व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या, तसेच साखर कारखाने व दुग्ध उत्पादक संघ यांच्या समस्या, तसेच या सर्व समस्यांवर उपाय पुढील प्रमाणे मांडता येतील.

ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांपुढील समस्या :

दक्षिण महाराष्ट्रातील नव्हे तर संपूर्ण भारत देशामध्ये ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांसमोर असंख्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. साखर उद्योगातील तीन महत्वाचे घटक म्हणजे पहिला शेतमाल पीकविणारा ऊस बागायतदार, दुसरा ऊस तोडून कारखान्यावर आणणारा ऊसतोड कामगार, तिसरा ऊसावर प्रक्रिया करून साखर तयार करणारा साखर कामगार हे तीन घटक असतानाही या वर्गाकडे आज दुर्लक्ष होताना दिसते. तसेच या दशकात शेतकऱ्यांसमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामध्ये ऊस उत्पादन जादा झाल्याने तसेच साखर कारखाने पूर्ण कार्यक्षमतेने न चालल्याने शेतकऱ्यांपूढे ऊसाची विल्हेवाट लावण्याच्या समस्या उभ्या राहिल्या आहेत. आणि ऊसपीक घेण्यासाठी वापरात येणारी खते, विविध रोगांवरील औषधे याच्या किंमती वाढल्या आहेत. त्या ऊस उत्पादकांना परवडणाऱ्या नाहीत. तर दक्षिण महाराष्ट्रातील काही भागात सिंचनाच्या सोई अपूऱ्या आहेत. तसेच मुबलक पाणीपुरवठा होत नाही. तर नदीपात्राच्या शेजारील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना पुराच्या पाण्याने ऊसाच्या नुकसानीस तोंड द्यावे लागत आहे. असे असताना साखर कारखानदार शेतकऱ्यांची पिळवणूक करताना दिसून येतात. शेतकऱ्यांच्या ऊसाचे वजन करताना साखर कारखान्यांवर वजनकाटे ऊसाचे वजन व्यवस्थित दाखवत नाहीत. खाजगी वजनकाटे व साखर कारखान्यांवरील वजनकाटे यामध्ये ऊस वजनाची तफावत आढळून येते. तसेच ऊस उत्पादन खर्चावर आधारित भाव मिळत नाही. आणि मिळणारा दरही वेळेवर उपलब्ध होत नसल्याचे दिसून येते. तसेच साखर कारखान्यांत भ्रष्टाचारी प्रवृत्ती वाढत चालल्याने व आजारी कारखान्यांनी संख्या वाढत चालल्याने शेतकऱ्यांना आर्थिक तोटा सहन करावा लागत आहे. शिवाय ऊसाचे उत्पादन घेताना पाणीपुरवठा करण्यासाठी वीज पुरवठा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाही, आणि ऊसाच्या मेहनतीसाठी लागणारी आधुनिक अवजारे शेतकऱ्यांजवळ नाहीत. तसेच ऊस लागवड, बांधणीचा, मजुरीचा खर्च वाढत गेला आहे. याबरोबरच ऊस उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतकऱ्यांना निरोगी व उत्तम प्रतीचे बेणे मिळत नाही.

परिणामी ऊस उत्पादन घटत चालले आहे. तसेच शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या बेण्यावर विविध रोग पडत आहेत. लोकरी माव्यासारख्या रोगाने तर ऊस पीकांचे प्रचंड नुकसान झाले आहे. अशा परिस्थितीतून शेतकरी ऊसाचे उत्पादन घेतो व पुढे असा प्रश्न निर्माण होतो की, हा ऊस गळितास वेळेवर जाईल की नाही? कारण काही साखर कारखाने बंद पडले आहेत. साखर कारखान्यांच्या वाहतूक खर्चात वाढ होत आहे त्यामुळे त्या कार्यक्षेत्रातील इतर साखर कारखान्यास अतिरिक्त ऊस पुरवठा होतो. त्यामुळे साखर कारखान्यांवर ताण पडताना दिसतो आहे. तसेच ज्या भागात ऊस कमी आहे. तेथे ऊस मिळवण्यासाठी साखर कारखान्यांत स्पर्धा होत आहे. त्यामुळे ऊसाची पूर्ण वाढ होण्याअगोदर गाळपास जातो. परिणामी साखर उतारा कमी होवून शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. तर हा ऊस गाळपास वाहतूक करताना ऊसाची गळती, वहाणांचे अपघात, खराब रस्ते असल्याने वाहतुकीस वेळ लागत आहे. परिणामी ऊसातील साखरेचे प्रमाण कमी होत आहे. पुढे जाऊन पाहिले तर गाळप झालेल्या ऊसास मिळणारा दर वेळेवर दिला जात नाही. तो दोन ते तीन टप्प्यांत दिला जातो. तो दरही शासनाने ठरवून देऊन तो साखर कारखान्यांवर बंधनकारक करूनही साखर कारखाने देत नाहीत. तर याउलट शासनाने शेतकऱ्यांना योग्य ऊस दर देण्यासाठी दिलेली पॅकेजेस, अनुदाने साखर कारखान्यांनी हडप केली आहेत. यावरून असे दिसून येते की, साखर कारखान्यांने व्यवस्थापन नियोजनबद्ध नसल्याने शेतकरी वर्ग भरडला जात आहे. साखर कारखाने ऊस लागवडीचे तंत्रज्ञान, आर्थिक नियोजन याकडे दुर्लक्ष करताना दिसत आहेत. त्यामुळे आजारी साखर कारखान्यांची संख्या वाढली. त्यामुळे इतर राज्यांतील ऊसाला चांगला भाव मिळत असताना महाराष्ट्रात मात्र इतर राज्यांच्या मानाने ऊसास दर मिळत नाही. (कर्नाटक राज्यात ऊसाच्या ९% उताऱ्यासाठी १५००/- रुपये भाव दिला जातो. तोच दर महाराष्ट्रात प्रतिटन ८०० ते ९०० रुपये मिळतो. या उलट महाराष्ट्रातील साखर उतारा १२% आहे) या विविध समस्या ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांसमोर निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांवर शासनाने उपाय म्हणून शेतकऱ्यांना कर्जमाफी देऊ केली. साखर कारखान्यांना पॅकेजेस, अनुदाने देऊ केली.

मात्र याचा फायदा शेतकऱ्यांना झाला नाही. त्यासाठी आणखी काही उपाययोजना सुचविता येतील त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना सुचविण्यात आलेली उपाययोजना :

- १) ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी जमिनीची सुपीकता टिकवण्यास शेणखताचा वापर करावा.
- २) शेतकऱ्यांनी ऊसाची उत्पादकता वाढविण्यास सुधारित व निरोगी बेणे वापरावे.
- ३) ऊस उत्पादन खर्च कमी करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावेत.
- ४) शेतकऱ्यांनी आपल्या न्याय्य हक्काबात जागरूक राहण्यास संघटना स्थापन करावी.
- ५) शेतकऱ्यांनी शासनासमोर मागण्या मांडताना अहिंसक मार्गांचा वापर करावा.

सहकारी साखर कारखान्यांच्या समस्या :

सहकारी साखर कारखान्यांना जादा ऊस दर देणे परवडत नाही. कारण साखर कारखान्यांसमोरही असंख्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

नवीन सहकारी साखर कारखान्यांना शासनाने परवाने देऊ केल्याने साखर कारखान्यांची संख्या वाढली आहे. त्यामुळे ऊस गाळपास मिळविण्यासाठी त्यांच्यात स्पर्धा होत आहे. त्यातच साखर कारखान्यांची यंत्रे जुनाट आहेत. त्यामुळे कारखाने पूर्ण कार्यक्षमतेने चालत नाहीत. तसेच साखर कारखान्यात अतिरिक्त कामगार भरती, त्यांच्यावर होणारा अवास्तव खर्च यामुळे साखर कारखाने तोट्यात जात आहेत. आणि अकार्यक्षम ऊस वाहतूक कारखान्यांकडून होत आहे. सद्यः परिस्थितीत साखर कारखान्यांची संख्या वाढत आहे. मात्र ऊस तोडणी कामगारांची संख्या वाढत नाही. याशिवाय साखर कारखाने उपउत्पादने घेण्याबात उदासिन असलेले दिसत आहेत. त्यामुळे साखर कारखान्यांचा ऊसावर प्रक्रिया करून साखर उत्पादन खर्च वाढत आहे. साखर उत्पादन खर्चात पुढील घटकांचा समावेश होतो.

- १) ऊस तोडणी व वाहतूक खर्च
- २) ऊस खरेदी दर

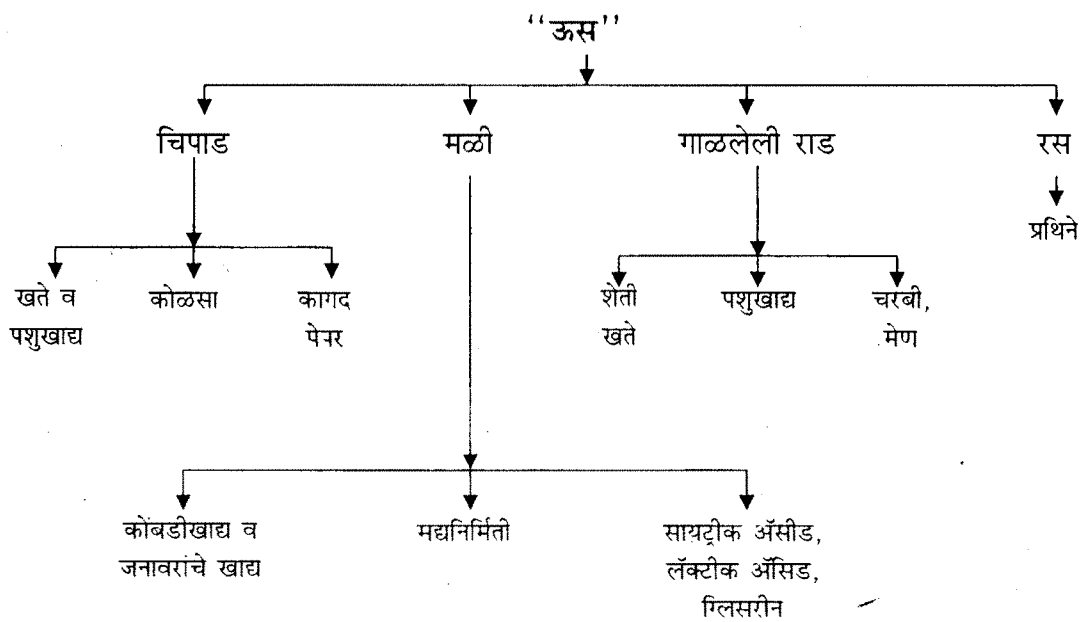
- ३) साखर उत्पादनावर होणाऱ्या खर्चामध्ये गव्हाणी खर्च, भांडार खर्च, रसायने मजुरी, पगार या घटकांवरचा खर्च
- ४) व्याज
- ५) घसारा
- ६) खोडकीवर दिलेला दर, कपाती, वर्गणी, ऑडीट फी खर्च
- ७) संचीत तोटा

इत्यादी घटकांचा समावेश होत असून या सर्व घटकांवर होणारा खर्च हा प्रत्येक सहकारी साखर कारखान्यांचे व्यवस्थापन व नियोजन यावर अवलंबून असतो. त्यामुळे प्रत्येक साखर कारखान्यांचा साखर उत्पादन खर्च यामध्ये फरक आढळून येतो. दक्षिण महाराष्ट्रात साखर उत्पादन खर्च प्रतीक्विंटल ६०० ते ६५० रूपयांपर्यंत आला आहे. या प्रकारच्या समस्या साखर कारखान्यांसमोर उभारल्या आहेत. त्यावर सुचविण्यात आलेल्या उपाययोजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

सहकारी साखर कारखान्यांना सुचविण्यात आलेली उपाययोजना :

- १) साखर कारखान्यांनी शेतकऱ्यांना ऊस पीक घेण्यास, ऊस बेणे निरोगी व उत्तम प्रतीचे पुरवावे.
- २) ऊस पीकाच्या मेहणतीस लागणाऱ्या आधुनिक अवजारांचा पुरवठा करून त्याबाबत तांत्रिक शिक्षण द्यावे.
- ३) ऊस लागवड, माती परिक्षण, फवारणी इत्यादी बाबत साखर कारखान्यांनी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करावे.
- ४) ऊस उत्पादन खर्च कमी करण्यास व उत्पादन वाढविण्यास साखर कारखान्यांनी कार्यशाळा, शिबिरे आयोजित करावीत.
- ५) साखर कारखान्यांनी नैसर्गिक आपत्तीवेळी ऊस लवकर गाळपास घ्यावा.
- ६) साखर कारखान्यांनी ऊसास उत्पादन खर्चावर आधारित भाव द्यावा.
- ७) ऊस बिले शेतकऱ्यांना वेळेवर व एका टप्प्यांत द्यावीत.
- ८) साखर उताऱ्यात सातत्य राखण्यासाठी साखर कारखान्यांनी वेळोवेळी साखर उतारा तपासणी करावी.

- १) सुधारीत ऊस उत्पादन घेण्यासाठी साखर कारखान्यांनी आधुनिक तंत्रज्ञान ऊस उत्पादकांसमोर मांडावे.
- १०) साखर कारखान्यांनी ऊस तोडणी कार्यक्रमाचे नियोजन करून ही यंत्रणा कार्यक्षम करावी.
- ११) साखर कारखान्यातील गैरकारभार, अवास्तव व व्यवस्थापकीय खर्चावर नियंत्रण ठेवावे.
- १२) साखर कारखान्यातील जुनाट यंत्रसामग्री काढून नवीन यंत्रे वापरण्यात यावीत.
- १३) साखर कारखाने पुर्ण कार्यक्षमतेने चालविण्यासाठी योग्य व्यवस्थापन व नियोजन करावे.
- १४) साखर कारखाना कार्यक्षेत्रात अतिरिक्त ऊस असेल तर तो गाळप करण्यासाठी कारखाने जादा दिवस चालवावेत.
- १५) साखर कारखान्यांनी वाहतुक व रस्ते दुरुस्तीबाबत सुधारणा करावी.
- १६) साखर कारखान्यांतील वजनकाटे सदोष ठेवावेत.
- १७) ऊसाला लागणाऱ्या खतांच्या किंमती योग्य ठेवून वितरणातील अडथळे टाळावेत.
- १८) ऊसाच्या लागवडी खालील क्षेत्र वाढविण्यास शेतकऱ्यांना कर्जे, अनुदाने द्यावीत.
- १९) साखर कारखान्यांनी खालील प्रकारची उपउत्पादने घ्यावीत.

दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या :

ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या प्रमाणेच दुग्ध उत्पादक शेतकऱ्यांसमोरही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने दुग्ध उत्पादन करण्यासाठी शेतकऱ्यांना संकरीकरण झालेली जनावरे उपलब्ध होत नाहीत. तसेच संकरीकरण झालेली जनावरे घेत असताना देण्यात येणारी कर्जे व त्या कर्जावरील व्याज दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना परवडत नाही. तसेच जनावरांसाठी लागणारा चारा, कडबा, वैरण यांच्या उपलब्धते बाबत प्रश्न निर्माण झाले आहेत. तसेच जनावरांसाठी लागणाऱ्या पशुखाद्यांच्या किंमतीत सतत वाढ होत आहे. जनावरांसोबत बांधण्यात येणाऱ्या गोठ्यांचा खर्च वाढला आहे. तसेच अस्वच्छ गोठ्यांमुळे जनावरे रोगास बळी पडत आहेत. जनावरांना होणाऱ्या रोगांवर औषधोपचार, लसिकरण यांचा खर्च वाढला आहे. तसेच मजूरीचा खर्च वाढत गेला आहे. या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणजे दुधाचा उत्पादन खर्च वाढत आहे. अशा समस्यांना तोंड देवून शेतकरी दुध, दुध उत्पादक संघाकडे पाठवतो. ते पाठवत असताना प्राथमिक दुध संघात फॅट व डिग्री तपासणीसाठी ३० मी.ली. ऐवजी ५० मी.ली. दुध घेतले जाते. आणि दुध वाहतुकीत सांडणे, नासणे, त्यात केली जाणारी भेसळ यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अशा परिस्थितीत दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्चावर आधारित दर मिळत नाही. आणि जो दर मिळतो तो वेळेवर मिळत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे दुध उत्पादन घटत चालले आहे. या समस्या दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांसमोर उभारल्या आहेत. या सर्व समस्यांवर पुढील प्रकारे उपाययोजना सुचविता येतील.

दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना सुचविण्यात आलेली उपाययोजना :

- १) दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी दुग्ध उत्पादन हा पुर्ण वेळ व्यवसाय करावा.
- २) दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी दुधासाठी व शेतीकामासाठी वापरण्यात येणाऱ्या जनावरांचे वेगवेगळे संवर्धन करावे.
- ३) दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी जनावरांचे गोठे स्वच्छ ठेवावेत.

४) शेतकऱ्यांनी जनावरांसाठी लागणारा हिरवा चारा, वैरण, कडबा स्वतःच्या शेतीत उत्पादीत करावा.

५) दुग्ध उत्पादन करण्यास संकरीत गाई-म्हैशी पाळाव्यात.

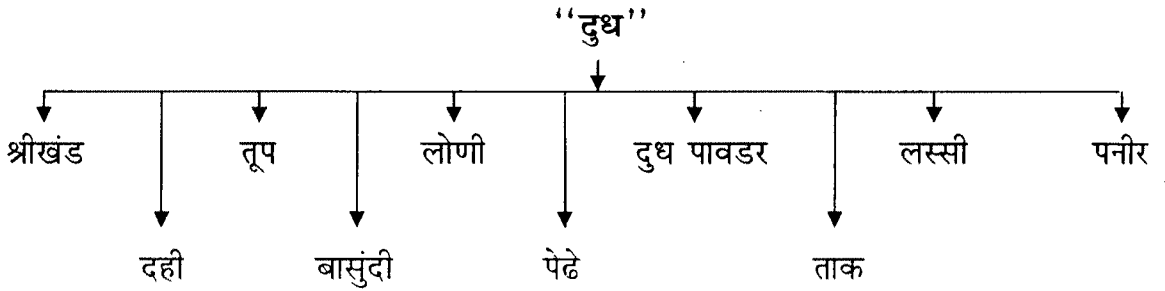
दुग्ध उत्पादक संघासमोरील समस्या :

सहकारी दुग्ध उत्पादक संघासमोरील समस्यांत प्रथमतः शासनाने खाजगी दुग्ध उत्पादक संघांना परवाने दिल्यामुळे दुग्ध उत्पादक संघांची संख्या वाढली आहे. त्यामुळे दुग्ध संकलन करण्यासाठी त्यांच्यात स्पर्धा निर्माण झाली आहे. तसेच संकलित केलेल्या दुधाचा साठा करण्यास काही दुग्ध संघाकडे शितगृहे नाहीत. तसेच दुग्ध संकलन करण्यास वाहतुकीची साधने पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. ग्रामीण भागात रस्त्यांची दुरावस्था असल्याने संकलन करताना अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. तसेच दुग्ध तपासणीसाठी लागणारी आधुनिक उपकरणे नाहीत. तसेच नागरी भागांमध्ये ग्राहकांना ताजे व सकस दुग्ध पुरविण्यात दुग्ध संघ मागे पडल्याचे दिसून येत आहे. या अनेक समस्या दुग्ध संघासमोर उभारल्या आहेत. या समस्यांवर पुढीलप्रमाणे उपाययोजना सुचविता येईल.

सहकारी दुग्ध उत्पादक संघांना सुचविण्यात आलेली उपाययोजना :

- १) दुग्धोत्पादक संघांनी संकरीत जनावरे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून द्यावीत.
- २) हिरवा चारा उत्पादन करण्यास बी-बियाणे पुरवावीत.
- ३) दुग्ध संघांनी पशुखाद्याच्या किंमती योग्य ठेवून वितरण योग्य प्रकारे करावे.
- ४) संकरीत जनावरे घेण्यास शेतकऱ्यांना कमी व्याज दराने कर्जे उपलब्ध करून द्यावीत.
- ५) दुग्ध संघांनी दुग्ध संकलित करताना होणारा वाहतुक खर्च कमी करावा.
- ६) जनावरे आजारी पडल्यानंतर लसिकरण करण्यास कायमचे व हंगामी पशुवैद्यकीय अधिकारी नेमावेत.
- ७) दुग्ध उत्पादन खर्च कमी करण्यास व दुग्ध उत्पादन वाढीसाठी कार्यशाळा, शिबिरे घ्यावीत.

- ८) दुध उत्पादन वाढीसाठी संतुलित आहाराची सखोल व शास्त्रीय पद्धतीने माहिती शेतकऱ्यांना द्यावी.
- ९) दुध संघांनी तंत्रज्ञानाचा व संगणकीकरणाचा अवलंब करावा.
- १०) दुधामध्ये होणाऱ्या भेसळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी दुध संघांनी दुग्ध तपासणीसांच्या नेमणूका कराव्यात.
- ११) दुग्ध तपासणीसांनी दुध तपासून घ्यावे.
- १२) दुध संघांनी दुध दर उत्पादन खर्चावर आधारित दर व १० ते १२ दिवसांत द्यावेत.
- १३) आर्थिकदृष्ट्या मागास भागात प्राथमिक दुध संस्थेची स्थापना करून दुग्धोत्पादनास चालना द्यावी.
- १४) दुध संघांनी दुध साठा करण्यास साधन सामुग्री वाढवावी.
- १५) दुध संघांनी पुढील उपउत्पादने घ्यावीत.

या प्रकारे ऊस उत्पादक शेतकरी, दुग्ध उत्पादक शेतकरी, सहकारी साखर कारखाने आणि सहकारी दुग्ध उत्पादक संघ त्यांच्या समस्या व या समस्यांवर उपाय सुचविता येतील.

दक्षिण महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी केलेल्या आंदोलनात ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी ऊसास प्रतिटन १२८०/- रूपयेची मागणी केली होती. या मागणीवर साखर कारखान्यांनी ऊसबिलाच्या पहिल्या हप्त्याची रक्कम अदा केली आहे. तर निवडक साखर कारखान्यांनी दुसऱ्या हप्त्यातील रक्कम दिल्या आहेत. मात्र ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची मूळ मागणी ही उत्पादन खर्चावर आधारित दर मिळावा ही मागणी मान्य

झाली नाही. तरीही गेल्या चार-पाच वर्षांत ऊसास वाढीव दर मिळत आहे. त्यामुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आंदोलनास काही प्रमाणात यश आले आहे असे दिसून येते. तसेच दुध उत्पादक शेतकऱ्यांनी सुरवातीस म्हैस दुधास १८/- रुपये तर गाय दुधास १४/- रुपये दराची मागणी केली. या मागणीच्या आंदोलनाचा परिणाम म्हणजे ३.५% फॅट, ८.५% एस.एन.एफ. साठी ११.२४ पैसे दर गाईच्या दुधासाठी मिळत आहे. तर म्हैशीच्या दुधास ६.०% फॅट, ९.०% एस.एन.एफ. साठी १६.३४ पैसे दर मिळत आहे. मात्र दुध उत्पादन खर्चावर आधारित दुध दर मिळत नाही. त्यामुळे दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांच्या 'दुध बंद आंदोलनास' काही प्रमाणात यश प्राप्त झाले आहे असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष :

दक्षिण महाराष्ट्रातील ऊस हे प्रमुख पीक शेती उत्पादन म्हणून घेतले जाते. व त्याला जोडव्यवसाय म्हणून दुध उत्पादन केले जाते. परंतु ऊस व दुधाला योग्य भाव किंवा दर न मिळाल्याने येथील शेतकरी आर्थिक अडचणीत आला. ऊसाला व दुधाला योग्य दर मिळविण्यासाठी शिरोळ तालुक्याचे आमदार राजू शेटी यांनी स्वाभिमानी शेतकरी संघटना स्थापन करून ऊस व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांच्या न्याय्य मागण्यांसाठी शासन, सहकारी साखर कारखानदार, व सहकारी दुग्ध उत्पादक संघांविरूद्ध विविध आंदोलने केली. या आंदोलनाचा परिणाम म्हणजे ऊसासाठी प्रतिटन १२८०/- रुपये दराची मागणी केली. त्यापैकी पहिले हप्ते प्रतिटन ९००/- रुपये तर दुसरे हप्ते ५० ते १२५ रुपयांपर्यंत मिळाले. तर दुध उत्पादक संघांनी शेतकऱ्यांच्या गाय व म्हैस दुधास अनुक्रमे १४ व १८ रुपयांच्या मागणीवर अनुक्रमे ११.२४ व १६.३४ रुपये दर दिला. यावर सहकारी साखर कारखान्यांच्या व दुध उत्पादक संघांच्याही काही समस्या दिसतात. स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने केलेल्या आंदोलनाचा शेतकऱ्यांना फायदा झाला. परंतु त्यांची मूळ असणारी मागणी उत्पादन खर्चावर आधारित दर बाजूला

राहिली. तरीही या ऊस व दुध बंद आंदोलनाचा फायदा संपूर्ण महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना झाला. त्यामुळे ऊस व दुध बंद आंदोलनास काही प्रमाणात यश प्राप्त झाले.

प्रस्तूत संशोनानंतर भविष्यकालीन आंदोलनासाठी दिशा देता येईल. भविष्यात होणारी आंदोलने शेतकरी वर्गाची असो व अन्य कोणत्याही वर्गाची असो त्यासाठी संघटीतपणा खूप महत्त्वाचा आहे. तसेच न्याय्य हक्कांसाठी आंदोलने व्हावीत. आंदोलने उभारत असताना साध्य व साधने या दोन्ही गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. जे साध्य किंवा हक्क मिळविण्यासाठी आंदोलन उभारणार आहेत. त्या आंदोलनाची साधने किंवा मार्ग उचीत असावेत. आंदोलने उभारत असताना हिंसक मार्गाऐवजी अहिंसक मार्गाचा अवलंब करावा. म्हणजेच सहकारी साखर कारखाने, दुध संघ, एस.टी. बसेस, रेल्वे इत्यादी सार्वजनिक मालमत्तेचे नुकसान करू नये. त्यांची मोडतोड व नासधूस करू नये. आंदोलनासाठी गांधीवादी मार्गाचा अवलंब करावा.

आजपर्यंत झालेल्या शेतकरी आंदोलनाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने केलेले ऊस व दुध आंदोलन अभिनव ठरले. या आंदोलनात मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी एकत्रित आले. आपल्या समस्यांविषयी शेतकऱ्यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर जाणीव, जागृती आढळून आली. तसेच अगदी अल्प काळामध्ये शेतकऱ्यांना समाधानकारक ऊस व दुध दरवाढ मिळाली. जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये असंघटीत शेतकऱ्यांना एक आश्वासक नेतृत्व प्राप्त झाले त्यामुळे दक्षिण महाराष्ट्राच्या राजकीय पटलावर काही प्रमाणात स्थित्यंतर घडून आले. येणाऱ्या भावी काळामध्येही ही आंदोलने शेतकऱ्यांना आपली दिशा ठरविण्यास मार्गदर्शक ठरतील.